

Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως Γεννάδιου, Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος (Ἀρναούτκιγι), Κωνσταντινούπολις 1949, 8^ο σσ. δ+223, μετ' εἰκόνων.

Ὁ σεβ. Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως κ. Γεννάδιος, γνωστός καὶ ἐν τῇ ἄλλοδαπῇ ὡς συγγραφεὺς πολλῶν ἱστορικῶν καὶ θρησκευτικῶν μελετῶν, ἐδημοσίευσε τελευταίως ἔργον του ἀναφερόμενον εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα (τουρκ. Ἀρναούτκιγι), ζωτικώτατον ἄλλοτε κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ὁποίου πνευματικῶς προΐσταται ὡς μητροπολίτης ἀπὸ τοῦ 1920 καὶ τὸ ὁποῖον ἐτίμησεν ἔκτοτε ὡς μόνιμος κάτοικος καὶ πνευματικὸς ἡγέτης.

Ἄν καὶ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὁ συγγραφεὺς ἐγνώριζε τὰ πολλὰ κενὰ εἰς τὰς διασωθείσας μέχρις ἡμῶν πληροφορίας, περὶ Μεγάλου Ρεύματος, ἐθεώρησεν ἐν τούτοις ἐπιβεβλημένον, ὄχι μόνον διὰ λόγους αἰσθηματικούς (τὸ Μέγα Ρεῦμα εἶναι, ὡς λέγει, δευτέρα πατρίς του), ἀλλὰ καὶ δι' ἐπιστημονικούς, νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς ταύτης κοινότητος, μεθ' ἧς συνδέονται χαρακτηριστικαὶ φάσεις τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι π.χ. εἰς πάντας γνωστὸν ὅτι εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα διέμενε σημαντικὴ μερὶς τῶν Φαναριωτῶν κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα, καθὼς ἐπίσης καὶ πατριάρχαι καὶ πολλοὶ ἀνώτεροι κληρικοί. Ἐκεῖ, εἰς τὴν συνοικίαν μάλιστα τοῦ Καντακουζηνοῦ, συνήρχοντο πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως οἱ ἡγέται τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ ἐκεῖ ἀπέθανε καὶ ἐτάφη ὁ Νικόλαος Σκουφᾶς, ὅστις δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἴδῃ τὸ εἰκοσιένα. Ἡ δὲ σχολὴ τῆς κοινότητος εἶναι ἡ παλαιότερα ἰδρυθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, καθ' ὅτι χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἀδιάλειπτος ἑλληνικὸς βίος καὶ πολιτισμὸς ἤκμαζεν εἰς τὸ προάστιον τοῦτο τοῦ Βοσπόρου ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς Ἀλώσεως καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαύριον τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς, πολλὰ δέ, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἄξια μνείας γεγονότα ἔσχον τὴν ἀφετηρίαν ἢ τὸ τέλος των εἰς τὰ ἀρχοντικά οἰκήματα ἢ εἰς τὰς θορυβώδεις λαϊκὰς συνοικίας τῆς Χώρας τῶν Ἀσωμάτων ἢ τοῦ Μιχαηλίδου—ὅπως ἐλέγετο παλαιότερα τὸ Μέγα Ρεῦμα.

Περὶ τοῦ Μεγάλου Ρεύματος εἶχον ἄλλοτε γράφει, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ὁ μακαρίτης Μανουὴλ Γεδεών καὶ ὁ σεβαστὸς διδάσκαλός μου Φαίδων Κουκουλές. Ὁ πρῶτος ἠρέυνησε τοὺς κώδικας τῶν πρακτικῶν τῆς κοινότητος (Ἐορτολόγιον Κωνσταντινουπόλεως Προσκυνητοῦ, Κωνσταντινούπολις 1904, σελ. 183-187, 315-336) καὶ ὁ δευτέρος ἔγραψε περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ σχολικῶν αὐτῆς πραγμάτων—ἦτοι, «Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ τῶν σχολῶν Μεγάλου Ρεύματος», (Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρείας, τόμ. Ζ', σελ. 120-140), «Ὁ ἐν Μεγάλῳ Ρεῦματι ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν» (αὐτόθι,

τόμ. Η', σελ. 225-272), και «Περὶ τῆς διοικήσεως τῶν κοινῶν τοῦ Μεγάλου Ρεύματος ἀπὸ τοῦ 1750 μέχρι τοῦ 1850», (Ξενοφάνης, τόμ. Γ', σελ. 410-420).

Εἰς τὰς ἐπὶ μέρους, πλὴν σπουδαιοτάτας ταύτας ἐργασίας, προστίθεται τώρα ἡ πολύτιμος συμβολὴ τοῦ σεβ. Ἡλιουπόλεως.

Ἀναληφθὲν ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὸ ἔργον τοῦτο θὰ ἠδύνατο ν' ἀπογοητεύσῃ τὸν ἀναγνώστην, ὁ ὁποῖος ζητεῖ τελειότητα ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλίου. Καὶ ὅμως, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα, τὰ ὁποῖα—πολλὰ ἢ ὀλίγα—οὐδεὶς μέχρι σήμερον Ἑλλήν συγγραφεὺς κατώρθωσε ν' ἀποφύγῃ, τὸ βιβλίον τοῦ Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως ὄχι μόνον δὲν ἀπογοητεύει, ἀλλὰ κινεῖ τὸν εἰλικρινῆ θαυμασμὸν παντὸς ὅστις ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ θέμα.

Διὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν τὸ δυσχερὲς τοῦ ἐγχειρήματος, πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀλλεπάλληλοι πυρκαϊαὶ κατέστρεψαν ἐν Μεγάλῳ Ρεύματι πᾶν μνημεῖον, πλὴν δύο κωδίκων, περιεχόντων πρακτικὰ καὶ ἄλλα σημειώματα τῆς κοινότητος (δεύτερον ἡμισυ 18ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς).

Ἡ χρονογραφία τοῦ Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, ὁ ὁποῖος ἔζη εἰς ἄλλο προάστιον τοῦ Βοσπόρου, τὸ Νεοχώριον, τελευτῶντος τοῦ 18ου αἰῶνος, συμπληρῶνει εἰδήσεις τινὰς τῶν κωδίκων, ἀλλὰ κατὰ πολὺν πενιχρὸν τρόπον. Κατὰ συνέπειαν, ὁ συγγραφεὺς ἀνέτρεξεν εἰς τὰ ἔργα περιηγητῶν, ὅπως π.χ. τοῦ γάλλου Gyle (Gyllius) καὶ τοῦ γερμανοῦ Gerlach, ἀμφοτέρων ἐπισκεφθέντων τὴν Βασιλεῦσαν κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα.

Οἱ περιηγηταὶ τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος, εἴτε ἀναφέρουν τὸ Μέγα Ρεῦμα εἴτε ὄχι, εἶναι πολῦτοι πηγαὶ πληροφοριῶν διὰ τὴν ζωὴν τῆς Πόλεως, ἧς τμῆμα ἀπετέλει τὸ Μέγα Ρεῦμα. Εἰδικότερον, μεταξὺ τῶν περιηγητῶν τοῦ 17ου αἰῶνος δὲν ἀναφέρεται ὁ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπῆ, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε καλῶς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ περιέγραψεν ἐν ὀλίγοις τὰ προάστια τῆς, δὲν παρέλιπε δὲ νὰ ὀμιλήσῃ καὶ περὶ τοῦ Ἀρναούτκιου.

Ὁ Ἑβλιγιᾶ ἐνδιαφέρετο πολὺν διὰ τὰ ἐξοφία, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα, ἀποτελοῦντα κεφαλαιώδη θεσμὸν τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀναμφιβόλως ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐσχημάτιζε πληρεστέραν εἰκόνα τοῦ Μεγάλου Ρεύματος, ἐὰν ὁ συγγραφεὺς κατεχόριζε στοιχεῖά τινα περὶ τῶν συντεχνιῶν, αἱ ὁποῖα ἐξ ἀφορμῆς τῶν εἰσφορῶν τῶν μνημονεύονται εἰς τοὺς κώδικας.

Ἐπίσης ἀπὸ τοὺς κώδικας μανθάνομεν ὅτι οἱ ἐπίτροποι τῆς κοινότητος ἐπέβαλλον κατὰ καιροὺς διαφόρους ἀγορανομικὰς καὶ ἄλλας διατάξεις, μεριμνῶντες περὶ ἀσφαλείας, υγιείας, καὶ τῶν ἡθῶν τῶν κατοίκων (βλ. Κουκουλέν, ἐν περιοδ. Ξενοφάνης, τόμ. Γ', σελ. 412 κ.ἑξ.).

Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα: ποῖαν ἀκριβῶς δικαιοδοσίαν εἶχον αἱ

κοινοτικάι ἀρχαί, ἐκτός τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ σχολικῶν υποθέσεων; Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἐπιφυλακτικός (σελ. 119). Ἡ ἐντύπωση, ὅμως τὴν ὁποίαν ἀποκομίζει ὁ ἀναγνώστης τῶν ἀπλοϊκῶν, ἀλλὰ πρακτικῶν ἐκείνων διατάξεων εἶναι ὅτι ὑπῆρχε ζῶσα πολιτικὴ παράδοσις εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα, ἡ ὁποία, πιθανώτατα, ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πορθητοῦ. Ὡς γνωστόν, ὁ Πορθητὴς παρεῖχε προνόμια εἰς τοὺς ἐποίκους, ὁσάκις οὗτοι κατήρχοντο ἢ μετεφυτεύοντο ὁμαδικῶς, ὁρμώμενοι ἢ ἀγόμενοι ἐκ τῶν ἀνωτέρων περιοχῶν (Βελιγράδι, Καφῶ κ.ἄ.). Εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα αἱ διατάξεις ὁμιλοῦν μὲ κῦρος, τὸ ὁποῖον ἐνθυμίζει κατάστασιν ἀνάλογον πρὸς τὴν δικαστικὴν καὶ ἐκπαιδευτικὴν ἐξουσίαν τῶν μητροπολιτῶν, τὴν ὁποίαν κατοχύρωνον τὰ μεράτια. Βεβαίως, αἱ αὐθαιρεσίαι τῶν κρατικῶν ἀρχῶν ἦσαν πολλαὶ καὶ ἀδηφάγος ἦτο ἡ τάξις τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους. Ἡ περίπτωσις, λ.χ., τοῦ ἀστυνομικοῦ διευθυντοῦ, ὅστις σπεύδει ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀποσπάσματος του νὰ συλλάβῃ τοὺς διαρρήκτας καὶ τὴν ἐπαύριον πιέζει τὴν κοινότητα καὶ λαμβάνει «γρόσια τριάκοντα διὰ τὸ τζουμπούκι του ὅπου ἔχασε τὴν νύκτα ζητῶν τοὺς κλέπτας» (σελ. 109), προκαλεῖ θυμηδίαν καὶ ἐδῶ εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἀμερικῆς. Τοιαῦται περιπτώσεις θὰ ἠδύναντο ν' ἀναφερθοῦν κατὰ χιλιάδας, ἐὰν ἐσώζοντο περισσότερα γραπτὰ μνημεῖα. Ἀλλὰ ὅταν δὲν ἐγίνοντο αὐθαιρεσίαι καὶ ὅταν οἱ αἰσχροκερδεῖς «διωρθώνοντο» καταλλήλως ἀπὸ τὸ ταμεῖον τῆς κοινότητος ἢ ἀπὸ ιδιώτας, ὑπῆρχεν εὐρὴ πεδῖον τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Τὸ καθαρῶς ἑλληνικὸν καὶ πολυάνθρωπον Μέγα Ρεῦμα ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ καταλληλότερον ἔδαφος διὰ τὴν ἀνάπτυξίν τῆς, ἐφ' ὅσον εἰς καιροὺς ὁμαλοὺς οἱ Τοῦρκοι, εἴτε ἀπὸ περιφρόνησιν πρὸς τοὺς ραγιαδες εἴτε ἀπὸ νοθρότητα, δὲν ἀνεμιγνύοντο εἰς τὰ ζητήματα τοῦ Rum milletī.

Ἐκτός τῶν μπεξήδων (=νυκτοφυλάκων), ἡ κοινότης μετεχειρίζετο καὶ τοὺς τουλουματζήδες (=πυροσβέστας), ὡς ὄργανα διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως, ὅπως ἐνθυμοῦνται οἱ παλαιότεροι.

Βεβαίως ἔργον ὡς τὸ ἀνωτέρω, τοῦ ὁποίου ἡ ὕλη παρέχεται εἰς τὸν ἐρευνητὴν ἄλλοτε μὲν πληθωρικὴ, ἄλλοτε δὲ πενιχροτάτη, κρίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ ὅσα περιλαμβάνει, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅσα ἀποσιωπᾷ. Παρατηροῦμεν ὅτι ὁ σεβ. Ἡλιουπόλεως ἔχει ὡς γνώμονα τὸ «μετρίως εἰπεῖν». Θὰ ἠδύναντο εὐκόλως νὰ παρασυρθῇ εἰς λεπτομερείας, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν λεπτομέρειαι, καὶ νὰ παρουσιάσῃ ἔργον ἀσύμμετρον. Ἀλλὰ κατορθώνει νὰ κατατάξῃ τὴν ὕλην εἰς δώδεκα μόνον κεφάλαια, ὡς ἐξῆς: α') τοποθεσία καὶ ὄνομασία, β') κάτοικοι, γ') ναός, δ') κλῆρος, ε') Παναγία Μαυρομολιώτισσα, ς') τελετὴ τῆς καταδύσεως τοῦ Σταυροῦ (κεφάλαιον βραχύτατον, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύναντο ἀλλοῖστα νὰ παραλειφθῇ), ζ') ἐκπαίδευσις, η') διοικήσις, θ') φιланθρωπία, ι') ἔσοδα καὶ ἔξοδα, ια') ἐπίτροποι, ιβ') ἐξέχοντα πρόσωπα.

Πολλὰ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ θέματα συζητοῦνται εἰς τὰ κεφάλαια

ταῦτα. Εἰς τὸ πρῶτον καὶ τρίτον κεφάλαιον (σελ. 8, 20-25) τίθεται τὸ βασικὸν πρόβλημα : ποῦ ἦτο ὁ Ἀνάπλους τῶν Βυζαντινῶν ; Ἀπὸ τὰ κείμενα προκύπτει ὅτι Ἀνάπλους ἐλέγετο τὸ Μιχαήλιον (Μέγα Ρεῦμα), Ἀνάπλους ἐπίσης ἐλέγετο καὶ τὸ Σωσθένιον (Στένη), πέντε χιλιόμετρα βορειότερον. Εἰς ἀμφοτέρα τὰ μέρη ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (Ἀρχιστρατήγου ἢ Ταξιάρχου). Εἰς τὴν σχετικὴν συζήτησιν εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ σεβ. Ἡλιουπόλεως δὲν ἀναφέρονται αἱ μελέται τῶν L. T. A. Mauzy, ἐν *Revue Archeologique*, VI (1849), 144 κ.ξξ., J. Pargoire, ἐν *Izvestiya Ρωσ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ. Κωνσταντινουπόλεως*, III (1898), 65 κ.ξξ., καὶ S. Petridès, ἐν *Echos d'Orient*, IV (1905), 48 κ.ξξ. Παρὰ τὰ ὅσα ἐγράφησαν ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω ἐρευνητῶν, ὁ ἀναγνώστης τῶν βυζαντινῶν κειμένων οὐχὶ σπανίως εὐρίσκειται πρὸ διλήμματος. Ὅταν π.χ. πληροφορούμεθα ἀπὸ τὸ Χρονικὸν τοῦ Δούκα (ἔκδ. Βόννης, σελ. 242-243) ὅτι ὁ Πορθητῆς κατέστρεψε τὸν ναὸν τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ διὰ τὰ μεταχειρισθῆ τὰ ὑλικά πρὸς ἀνοικοδόμησιν τοῦ φρουρίου τοῦ Ροῦμελῆ Χισῶρ, διερωτώμεθα ἐὰν ὁ ρηθὴς ναὸς ἦτο τοῦ Μεγάλου Ρεύματος ἢ τῆς Στένης. Ὁ συγγραφεὺς δὲν θίγει τὸ ζήτημα τοῦτο, ἀλλὰ τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ κίονες, τὰ μάρμαρα φέροντα ἀναγλύφους σταυροὺς καὶ ἄλλας χριστιανικὰς παραστάσεις καθὼς ἐπίσης μεγάλη ποσότης λαξευμένων λίθων, προῆλθον ἀπὸ τὸ Μέγα Ρεῦμα. Πρῶτον, διότι τὸ Μέγα Ρεῦμα εὐρίσκειται πλησιέστερον πρὸς τὰ κάστρα παρὰ ἢ Στένη καὶ δεύτερον διότι ἡ πληροφορία ὅτι οἱ κάτοικοι προέβαλον ἀντίστασιν ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ χώρου κατωκημένου καὶ δὴ πυκνῶς, καὶ τοιοῦτος ἦτο τὸ Μιχαήλιον, ἐνῶ τὸ Σωσθένιον ἀναφέρεται πάντοτε ὡς ἐρημητήριον καὶ ἀσφαλῶς ἦτο περιοχὴ ἄνευ ἀξιολόγου πληθυσμοῦ. Ἐν τούτοις ὁ κατεδαφισθὴς ναὸς, κατὰ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Δούκα, ἦτο ἡμικατεστραμμένος ἤδη πρὸ τοῦ 1452.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σελ. 8-9 καὶ προσθήκη), ἔνθα συζητεῖται τὸ ὄνομα Ἀρναούτκιγι, πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ Ἀρναούται, οἱ μεταναστεύσαντες εἰς τὸ Μιχαήλιον κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, ἦσαν μὲν Ἀλβανοί, ἢ μᾶλλον Ἀβανόφωνοι, ἀλλὰ πάντως Χριστιανοὶ τὸ θρήσκευμα, διότι ὁ Μωαμεθανισμὸς δὲν εἶχε διαδοθῆ εἰς τὴν χώραν τοῦ Γεωργίου Καστριώτου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀλώσεως.

Εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν ἱστορικῶν οἰκογενειῶν τοῦ τόπου δὲν ἀναφέρεται τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Καμινάρη, γραφὲν εἰς τὸ Μέγα Ρεῦμα κατὰ τὰ ἔτη 1782-1830 καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ τῆς κυρίας Μαριέττας Μινώτου εἰς τὸ περιοδικὸν Ἑλληνικά, τόμ. Γ' (1930), σελ. 471-484. Περιέχει σπουδαίας πληροφορίας περὶ τῶν Φαναριωτῶν καὶ ἄλλων «ἐγχωριαζόντων».

Θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὑποδείξῃ καὶ ἄλλας τοιαύτας συμπληρώσεις, ἀλλὰ θὰ ἦσαν ὅλαι δευτερεύουσας σημασίας. Ἐλάχιστα θὰ συνετέλουν εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον εἶναι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐξυ-

πηρετικὸν τοῦ σκοποῦ του. Μὲ τὸ ἔργον τοῦτο ἠθέλησεν ὁ σοφὸς ἱεράρχης νὰ ἐλύσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀπανταχοῦ Κωνσταντινουπολιτῶν πρὸς ἓν ἀξιόλογον τμῆμα τοῦ κόσμου των καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ συνάμα καὶ τὰς ἀξιώσεις τοῦ ἱστοριοδίφου. Τὸ ἐγχείρημα ἦτο μέγα καὶ ἡ ἐπιτυχία του εἶναι ἐπίσης μεγάλη. Εἶθε νὰ εὔρη μιμητὰς καὶ δι' ἄλλα τμήματα τῆς Πόλεως καὶ νὰ σχηματισθῇ οὕτω πλήρης ἡ εἰκὼν τῶν πέντε αἰώνων, ἀπὸ τὸ 1453 μέχρι σήμερον.

Γ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΡΝΑΚΗΣ

Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος (†) Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας. Χορηγία Χριστοφόρου Β' Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, μερίμνη Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἐπιμελεία Γεωργίου Τριανταφυλλάκη π.Θ. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1951 (8ον σελ. 1048+π', μετ' εἰκόνων τοῦ χορηγοῦ καὶ τοῦ συγγραφέως καὶ Προλόγου ὑπὸ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ).

Ὁ ἀείμνηστος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἀποτελεῖ μοναδικὸν φαινόμενον ἐν τῇ καθ' ὅλου ἑλληνικῇ θεολογικῇ γραμματείᾳ. Πεντακόσιοι περίπου εἶναι οἱ τίτλοι τῶν εἰς πάντας τοὺς θεολογικοὺς κλάδους ἀναφερομένων συγγραφῶν του, ὧν ὁ μέγιστος ἀριθμὸς ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς. Πολλὰ τῶν ἔργων του, ὅποια, φέρ' εἰπεῖν, τὰ περὶ τῶν ἐκκλησιῶν Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας, Ἑλλάδος, ὡς καὶ περὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ, τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς κλ. ἀποτελοῦσι πολυσελίδους μονογραφίας, ἀναδειξάσας αὐτὸν τὸν μόνον ἱστορικὸν τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς.

Πλὴν τῶν συγγραφῶν, ἃς εἶχεν ὁ ἀείμνηστος δημοσιεύσει ζῶν ἔτι, εἶχε καὶ πολλὰς ἀνεκδότους, διὰ διαθήκης δὲ ἐκκληροδότησε τὰ χειρόγραφα του εἰς τὸν γράφοντα, ὅπως μεριμνήσῃ περὶ τῆς δημοσιεύσεώς των. Μεταξὺ τούτων εὐρέθη καὶ ἡ «Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας». Κατὰ τὴν κατὰ καιροὺς συλλογὴν τῆς διὰ τὴν συγγραφὴν ταύτην ἱστορικῆς ὕλης ὁ αἰοιδίμος ἱστορικὸς προσέκοπτε πρὸς πολλὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας δὲν συνήντα ἀσχολούμενος περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν. Πολλαχοῦ ἀνακαλύπτων κενὰ δυσσυμπλήρωτα, ἐδυσφόρει διὰ τὴν δυσχεραίνουσαν τὴν συγγραφὴν σπάνιν τῶν σχετικῶν βοηθημάτων, στερούμενος δὲ χρόνου ἕνεκα τῶν ἡμερησίων του ἀρχιεπισκοπικῶν ἀσχολιῶν καὶ μόλις διαθέτων ἐνίστε